

Efekty dwuletniego programu profilaktyki alkoholowej

Krzysztof Bobrowski, Katarzyna Kocoń, Agnieszka Pisarska

Zakład Psychologii i Promocji Zdrowia Psychicznego

Pracownia Profilaktyki Młodzieżowej „Pro-M”

Instytut Psychiatrii i Neurologii w Warszawie

Streszczenie – Artykuł prezentuje wyniki drugiego etapu longitudinalnych badań ewaluacyjnych, których głównym celem jest ocena trwałości w czasie efektów oddziaływań profilaktycznych. Przedmiotem badań był dwuletni program profilaktyki alkoholowej dla 10–12-letnich uczniów: Program Domowych Detektywów i jego kontynuacja – Fantastyczne Możliwości. Badania, prowadzone w schemacie quasi-eksperymentalnym, obejmowały ponad 700 uczniów klas czwartych i piątych z ośmiu szkół podstawowych warszawskiej dzielnicy Ursynów, podzielonych losowo na dwie grupy: eksperymentalną, uczestniczącą w programie profilaktycznym i porównawczą, pozbawioną takich oddziaływań (cztery szkoły w każdej grupie). Trzykrotnie przeprowadzono audytoryjne badania ankietowe uczniów: 1) przed rozpoczęciem pierwszej części programu; 2) przed rozpoczęciem drugiej części programu w kolejnym roku edukacji; 3) po zakończeniu całego programu oddziaływań. Jakość realizacji programu była niższa, niż wstępnie zakładano. Zidentyfikowano korzystne, odroczone efekty programu w odniesieniu do całej grupy analizowanych zmienionych (MANOVA, $F=4,50$; $p<0,001$). W szczególności istotnie statystycznie, korzystne zmiany dotyczyły pro-alkoholowych postaw uczestników programu, wzrostu ich wiedzy na temat konsekwencji picia alkoholu oraz wzmocnienia przekonań uczniów o możliwości odmowy w sytuacjach presji rówieśniczej skłaniającej do picia alkoholu. Inne przeprowadzone analizy wskazywały, że uczestniczenie w programie było związane z ograniczeniem przypadków upijania się i picia alkoholu w towarzystwie rówieśników.

Słowa kluczowe: ewaluacja, alkohol, szkolny program profilaktyczny

Opisywane w pracy badania zrealizowano w ramach projektu: „Badanie odroczonego efektów szkolnych programów profilaktyki alkoholowej”, w ramach umowy pomiędzy Państwową Agencją Rozwiązywania Problemów Alkoholowych a Instytutem Psychiatrii i Neurologii, nr 302/03/U oraz 302/04/U.

The results of the two-year alcohol prevention program

Abstract – The paper presents results of the second stage of a longitudinal outcome evaluation study aimed mostly at the assessment of preventive intervention effect stability over time.

The two-year alcohol prevention program for 10-12-year-olds consisting of the “Home Detectives Program” and its continuation – “Amazing Alternatives” was submitted for evaluation. In the study carried out in a quasi-experimental design over 700 students participated of eight primary schools in Ursynów, the district of Warsaw. The schools were randomly assigned either to the intervention or reference conditions (four schools in each group). Self-report questionnaire was administered to students three times: 1) before the first part of the program; 2) before the second part of the program in the next year of education; 3) when the two-year program was completed. Beneficial effects of the two-year program have been identified for the whole group of the mediating variables (MANOVA, $F=4,50$; $p<0,001$). In particular, significant favorable changes were identified in participants' pro-alcohol attitudes, knowledge about consequences of drinking and assertiveness beliefs. Other analyses indicated that participation in the two-year program was associated with less drunkenness and alcohol drinking with peers.

Key words: evaluation, alcohol, school-based prevention program

WSTĘP

W Polsce badania ewaluacyjne programów profilaktyki alkoholowej prowadzone są rzadko, o czym świadczą przeglądy krajowych badań i publikacji (1, 2). Badania tego typu mają z reguły charakter aplikacyjny, a ich dalekosiężnym celem jest opracowanie, a następnie upowszechnienie działań czy procedur profilaktycznych, skutecznie chroniących młodych ludzi przed negatywnymi konsekwencjami picia alkoholu lub używania innych środków. W ciągu ostatnich pięciu lat ukazały się prace opisujące wyniki badań zaledwie kilku programów: *Drugi Elementarz* (3), *Program Domowych Detektywów* (4, 5), *Trzy Koła* (6), *Szkolna interwencja profilaktyczna* (7). W cytowanych pracach badano z reguły bezpośrednie efekty programów, bez jakiegokolwiek odroczenia ich w czasie. Brak jest polskich prac badawczych i publikacji opisujących odroczone, średnio- lub długoterminowe, efekty programów profilaktycznych. Niebawem możemy spodziewać się danych na temat odroczonego w czasie efektów dwóch programów wychowawczych *Spójrz inaczej* (8) oraz *Pion* (9), zawierających komponenty profilaktyki używania substancji psychoaktywnych. Tego typu projekty to jednak wielka rzadkość.

Z drugiej strony, mamy do czynienia z dynamicznie rozwijającym się rynkiem działań profilaktycznych. Według badań ESPAD z 2003 roku blisko 70% młodzieży gimnazjalnej uczestniczyło, w ciągu roku poprzedzającego badanie, w zajęciach profilaktycznych dotyczących kwestii alkoholu, tytoniu lub narkotyków (10). Problem polega jednak na tym, że skuteczność powszechnie realizowanych działań profilaktycznych jest nieokreślona, a nawet, jak sugeruje autor

badania ESPAD, wątpliwa ze względu na brak związku pomiędzy uczestnictwem w zajęciach profilaktycznych a deklarowanym używaniem substancji psychoaktywnych (10).

Rozwój badań nad skutecznością programów wczesnej profilaktyki może mieć duże znaczenie dla rozwiązywania różnych problemów społecznych, w tym problemów alkoholowych czy dotyczących używania narkotyków. Tymczasem wsparcie instytucjonalne w obszarze rozwoju programów profilaktycznych i ich ewaluacji prawie nie istnieje, niewiele zmieniło się w tej dziedzinie od końca lat 90. (11). Jedynie PARPA, choć w bardzo ograniczonym zakresie, finansuje czasem przedsięwzięcia ewaluacyjne odnoszące się do wczesnej profilaktyki alkoholowej.

Z doświadczeń zagranicznych wiadomo, że badania skuteczności programów, których naukowym celem często było testowanie określonych strategii profilaktycznych, z reguły prowadzono w optymalnych warunkach (12), tak by niekorzystne warunki realizacji nie zakłócały uzyskiwanych wyników. Pozwalały na to często wielomilionowe budżety akademickich programów, w ramach których finansowano jednocześnie działania profilaktyczne i badania. Zauważono jednak trudności w późniejszym upowszechnianiu, skutecznych i zdawałoby się dobrze przygotowanych do wdrażania, programów (13). Szkoły i środowiska lokalne niezbyt chętnie z takich programów korzystały, prawdopodobnie dlatego, że zaniebdywano problem dostosowania programów do potrzeb ich odbiorców. Duże znaczenie mogło mieć także niedostosowanie zawartości programów i sposobu ich realizacji do realnych możliwości finansowych i organizacyjnych szkół i samorządów lokalnych, na terenie których programy miały być realizowane.

W przypadku opisywanych tutaj własnych badań skuteczności programów profilaktyki alkoholowej, skromny budżet „wymusił” realizację projektu w warunkach bardzo zbliżonych do naturalnych. Takie warunki badań powinny ograniczyć przyszłe potencjalne problemy w zakresie dostosowania programu do realnych możliwości jego upowszechniania w szkołach i społecznościach lokalnych. Z drugiej jednak strony, warunki realizacji mogą zakłócać obraz skuteczności programu profilaktycznego.

Opisywana praca prezentuje wyniki drugiego etapu longitudinalnych badań ewaluacyjnych, których głównym celem była ocena odroczonej w czasie efektów dwuletniego programu profilaktyki alkoholowej: Programu Domowych Detektywów (PDD), realizowanego w czwartej lub piątej klasie szkoły podstawowej i jego kontynuacji w następnym roku szkolnym – programu Fantastyczne Możliwości (FM). Warto zwrócić uwagę, że program realizowany jest w takim momencie życia młodych ludzi (10–12 lat), który poprzedza dynamiczne narastanie doświadczeń z piciem alkoholu. Według badań HBSC z 2002 roku, średni wiek inicjacji alkoholowej (15-letnich uczniów) to ok. 12 lat (14). Dynamikę doświadczeń w tej dziedzinie dobrze ilustruje przykład picia piwa. Podczas, gdy wśród 11-latków ok. 80% nigdy nie piło piwa, to wśród 15-latków proporcje odwracają się i ponad 70% uczniów piło już piwo, a odsetek pijących piwo w każdym miesiącu sięga 20% (15).

Krótką charakterystyka dwuletnich oddziaływań profilaktycznych

Jest to program szkolno-środowiskowy, adresowany do 10–12-letnich uczniów i ich rodziców. Stanowi adaptację pierwszej dwóch części amerykańskiego programu Project Northland (tytuł oryginału: *Slick Tracy Home Team* oraz *Amazing Alternatives!*), opracowanego przez zespół z University of Minnesota (16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23). Program przewiduje zajęcia w klasie: w każdym roku około 6–10 godzin, ale równie ważną rolę spełnia część domowa programu – informacje kierowane do rodziców oraz propozycje wspólnych działań z dziećmi, które mają pomóc w realizacji „profilaktyki domowej”. Rodzice mają okazję włączyć się do działań profilaktycznych szkoły w jeszcze szerszym zakresie: mogą uczestniczyć i pomagać w organizacji tzw. „wieczorów” (spotkań dla uczniów rodziców i innych zaproszonych gości), mogą wspierać w różny sposób starania szkoły o to, by dzieci ciekawie i bezpiecznie spędzały czas wolny. Dociekliwi czytelnicy znajdą bardziej szczegółowe informacje na temat założeń i treści programu w wielu innych publikacjach (4, 16, 17, 18, 24, 25).

Opis dotychczasowych prac badawczych

W pierwszym etapie badań, w 2003 roku, oceniano jakość realizacji oraz efekty pierwszej części programu (PDD). Wywiady grupowe z wychowawcami klas wskazywały na dość niekorzystne warunki, w jakich przebiegała realizacja programu: harmonogram programu w klasach był bardzo napięty, wstępna motywacja części nauczycieli do działań profilaktycznych była dość niska (4). Ponadto miał miejsce (przez około pół roku) brak ciągłości w finansowaniu i wspieraniu działań profilaktycznych przez samorząd lokalny. W efekcie jakość wykonania programu okazała się nienajlepsza, zdecydowanie odbiegała od zakładanych standardów. Pomimo to na Ursynowie Program Domowych Detektywów zaowocował osłabieniem pro-alkoholowych postaw jego uczestników i wzrostem ich wiedzy na temat konsekwencji picia alkoholu. Nie stwierdzono natomiast efektów w zakresie ograniczenia przez uczniów prób picia alkoholu (4). Wcześniejsze badania skuteczności Programu Domowych Detektywów (5, 25), które wykazały ewidentny wpływ programu na częstość picia alkoholu oraz dane na temat bardzo dobrej jakości jego realizacji w różnych miejscach kraju (24), sugerują, że w przypadku Ursynowa mieliśmy do czynienia z wyjątkowymi okolicznościami ograniczającymi pełny sukces profilaktyczny.

CEL PRACY I PYTANIA BADAWCZE

Celem pracy była analiza skuteczności dwuletniego programu profilaktycznego. Pytania badawcze:

1. Jaka była jakość realizacji programu *Fantastyczne Możliwości* na Ursynowie?
2. Czy realizacja obu części programu profilaktycznego (PDD + FM) wpłynęła na zachowania uczniów (zmienne behawioralne): na częstość picia alkoholu, opóźnienie inicjacji alkoholowej, opóźnienie doświadczeń w upijaniu się?

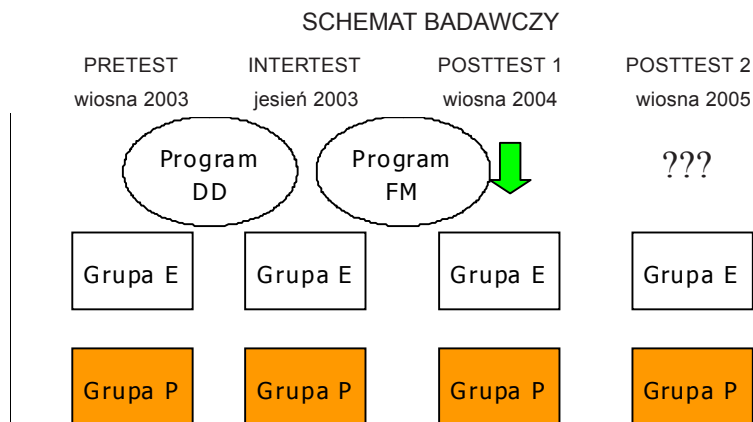
3. Czy po zakończeniu drugiej części programu (FM) utrzymują się efekty, stwierdzone po realizacji pierwszej jego części, w zakresie zmiennych pośredniczących (intencja picia, postawy pro-alkoholowe uczniów, umiejętność odmawiania w sytuacjach społecznych, presja rówieśnicza, rozmowy z rodzicami, zasady rodzinne dotyczące alkoholu, wiedza o skutkach picia alkoholu)?

METODA

Schemat badawczy i badane grupy

Badania odroczonej efektów oddziaływań profilaktycznych prowadzone były w oparciu o quasi-eksperymentalny schemat badawczy (rys. 1). Osiem publicznych szkół podstawowych, które pozytywnie odpowiedziały na ofertę udziału w projekcie badawczym, podzielono losowo na dwie grupy: eksperymentalną, objętą oddziaływaniami profilaktycznymi i porównawczą, pozbawioną takich oddziaływań, na co szkoły wyraziły zgodę. Dodatkowo szkołom, które znalazły się w grupie porównawczej, zaoferowano realizację działań profilaktycznych poza projektem badawczym: w młodszych klasach i w następnym roku szkolnym.

W grupie eksperymentalnej znalazło się 18 klas: dziesięć klas czwartych i osiem klas piątych, a w grupie porównawczej – 16 klas: po osiem klas czwartych i piątych. W obu grupach przeprowadzono trzykrotne badania ankietowe uczniów: pretest, intertest po zakończeniu pierwszej części programu profilaktycznego (Program Domowych Detektywów), posttest 1 – po zakończeniu drugiej części programu (Fantastyczne Możliwości) w kolejnym roku edukacji. Ostatni pomiar zaplanowano po roku od zakończenia oddziaływań profilaktycznych jedynie w klasach młodszych, a jego wyniki będą przedmiotem osobnej pracy.

Rys. 1. Schemat badawczy – badania odroczonej efektów programów profilaktyki alkoholowej: Programu Domowych Detektywów (DD) i jego kontynuacji – Fantastycznych Możliwości (FM) Grupa E – eksperymentalna, grupa P – porównawcza

Fig. 1. Quasi-experimental design in a longitudinal outcome evaluation study of alcohol prevention programs: the Home Detectives Program (PDD) and its continuation — Amazing Alternatives (FM). E — intervention, P — reference condition

Wykruszanie się próby

Zmiana składu osobowego klas, nieobecności uczniów w szkole w trakcie badań audytoryjnych w klasach, niezetelne wypełnianie ankiet to główne powody „wykruszania się” badanej próby (4).

W preteście zebrano dane od 787 uczniów: 417 z grupy eksperymentalnej i 370 z grupy porównawczej. W pierwszym etapie badań z próby wykruszyło się 50 osób (6,4%), a w drugim – 83 (10,5%) (tab. 1). W drugim etapie badań, mimo starań z naszej strony, wychowawca jednej z klas eksperymentalnych (kl. 6) odmówił zarówno kontynuowania programu profilaktycznego, jak i udziału w badaniach.

TABELA 1
Liczebności badanych grup – wskaźniki „wykruszania się” próby
Sample size, indicators of sample attrition

Grupa (całkowite liczebności grup objętych programem badawczym)	Liczba osób wykruszających się z próby		Podstawowe liczebności grup w obliczeniach statystycznych
	I etap badań 2003 r.	II etap badań 2004 r.	
Eksperymentalna (E) (n=417)	29 (7,0%)	64 (15,3%)	324 (77,7%)
Porównawcza (P) (n=370)	21 (5,7%)	19 (5,1%)	330 (89,1%)
Razem (n=787)	50 (6,4%)	83 (10,5%)	654 (83,1%)

Podstawowe liczebności grup w obliczeniach statystycznych to ogółem 654 osoby: 324 w grupie eksperymentalnej i 330 w grupie porównawczej.

Ocena wstępnych różnic pomiędzy grupami eksperymentalną i porównawczą

Na podstawie danych z pierwszego pomiaru (pretest, n=654) nie stwierdzono istotnych statystycznie różnic pomiędzy grupami w zakresie takich zmiennych jak: płeć, drugoroczność, struktura rodziny, palenie papierosów, częstość picia alkoholu przez rodziców i samych uczniów. Dwie istotne różnice dotyczyły osiągnięć szkolnych (średnia ocen z języka polskiego i matematyki, $t=3,69$; $p<0,001$) i ocen z zachowania z uzyskanych w poprzednim roku szkolnym ($t=2,60$; $p<0,05$). Wyższe oceny w nauce i zachowaniu cechowały grupę porównawczą, a niższe – eksperymentalną. Grupy różniły się proporcją uczniów z czwartych i piątych klas. W grupie eksperymentalnej było znacząco mniej szóstoklasistów, niż w grupie porównawczej ($\chi^2=8,19$; $p<0,01$). Różnice te i podobieństwa były analogiczne, jak w pierwszym etapie badań (4).

Narzędzia badawcze i procedura badań

Charakterystyka skal pomiarowych przedstawiona jest w załączniku 1.

Odpowiedziom na każde z pytań składowych przypisano wartości liczbowe, a skale powstawały jako suma odpowiedzi na pytania składowe. Pomiar skuteczności programu przygotowano na podstawie dwóch grup zmiennych:

– **zmiennych pośredniczących**, które nawiązywały do treści i celów operacyjnych programu profilaktycznego: *intencja picia alkoholu, rozmowy z rodzicami* na tematy dotyczące picia alkoholu i używania innych substancji, *presja rówieśnicza, nieumiejętność odmowy, zasady rodzinne* dotyczące picia alkoholu, *postawa wobec picia, subiektywne normy, wiedza na temat konsekwencji picia alkoholu*;

– **zmiennych behawioralnych** opisujących deklarowane przez badanych zachowania w zakresie picia alkoholu, nawiązujące do głównych celów programu profilaktycznego:

- częstość picia alkoholu – skala (0–12 punktów) będąca sumą odpowiedzi na pytania o częstość picia alkoholu: w życiu, w ostatnim roku, miesiącu i tygodniu;

- inicjacja alkoholowa (w ogóle), pierwsze próby picia alkoholu w towarzystwie rówieśników oraz nikotynowa (pojedyncze pytania, np. „kiedy po raz pierwszy wypaliłeś papierosa?”);

- pierwsze doświadczenia w upiciu się (pojedyncze pytanie – „czy kiedykolwiek w życiu upiłeś się?”).

W porównaniu z poprzednim etapem badań nad skutecznością programu, po raz pierwszy analizowano inicjację w towarzyskim piciu alkoholu i upijaniu się. Wcześniej nie było to uzasadnione z powodu bardzo małej skali rozpowszechnienia tego typu zachowań.

Anonimowe, audytoryjne badania ankietowe prowadzono w klasach szkolnych według standardowej procedury. Ankieterzy ponownie odwiedzali każdą ze szkół w związku z nieobecnością w klasach części uczniów w czasie badań audytoryjnych. W celu identyfikacji ankiet z kolejnych pomiarów stosowano specjalne, tajne numery identyfikacyjne, którymi oznaczano ankiety wręczone uczniom (dwucyfrowe liczby losowo przyporządkowane numerom kolejnym uczniów w dzienniku).

Analizy statystyczne

W obliczeniach służących ocenie efektów programu, w przypadku grupy zmiennych pośredniczących oraz skali „częstość picia alkoholu” zastosowano wielowymiarową analizę wariancji MANOVA z powtarzonymi (trzema) pomiarami. W kolejnych etapach analiz uwzględniano zmienne kontrolowane, a więc płeć, poziom klasy, oceny w nauce oraz częstość picia alkoholu przez rodziców (ostatnie dwie zmienne dychotomizowano względem mediany).

W przypadku zmiennych dychotomicznych dotyczących inicjacji (w piciu alkoholu, paleniu papierosów i upijaniu się) do oceny efektów programu wykorzystywano proste statystyki chi-kwadrat. Porównywano grupę eksperymentalną i porównawczą pod względem zmian w odsetkach osób przekraczających określone „progi” inicjacji.

Ocena realizacji drugiej części programu profilaktycznego (FM)

Badania jakościowe, które umożliwiły ocenę przebiegu programu, były szeroko zakrojone i obejmowały następujące metody: wywiady grupowe z nauczycielami

realizującymi program, dane z dokumentacji programu – arkusze przebiegu zajęć, dane ankietowe od uczniów i liderów na temat oceny programu i zakresu uczestniczenia w jego poszczególnych elementach. Przebieg części domowej programu analizowano w oparciu o ustrukturalizowane wywiady telefoniczne z grupą trzydziestu rodziców uczniów objętych programem. Spośród 371 uczniów z grupy eksperymentalnej część (9%) poinformowała w ankiecie, że w ogóle nie uczestniczyła w programie Fantastyczne Możliwości. Grupę tę wyłączono z obliczeń. Ocena programu analizowano na podstawie odpowiedzi 338 uczniów.

Zgromadzony materiał jest zbyt obszerny, aby go tu w pełni zaprezentować. Skupimy się zatem na czterech wybranych wskaźnikach ilustrujących jakość realizacji programu:

- liczba zrealizowanych zgodnie z programem zajęć w klasie (źródło: arkusze przebiegu zajęć);
- odsetek uczniów uczestniczących wraz z rodzicami w tzw. „wieczorach”, spotkaniach organizowanych w szkole (dane ankietowe od uczniów);
- odsetek rodziców wykonujących wraz z dziećmi co najmniej połowę zadań zawartych w zeszytach dla rodziców (wywiady telefoniczne z rodzicami);
- odsetek uczniów zadowolonych lub bardzo zadowolonych z uczestniczenia w programie (dane ankietowe od uczniów).

Analiza powyższych wskaźników powinna dać odpowiedź na dwa pytania:

- 1) Czy druga część programu (FM) została w pełni zrealizowana?
- 2) Czy program (FM) był akceptowany przez uczniów, w jakim stopniu byli zadowoleni?

Ze względu na stwierdzane w wielu badaniach związku pomiędzy jakością realizacji programów a ich skutecznością, ważne jest by przynajmniej w przybliżeniu ocenić realizację programu (13, 25).

Odniesieniem dla oceny przebiegu programu na Ursynowie były dane z Morąga (26), w którym w podobnym czasie, w ośmiu klasach (154 uczniów), również realizowano program Fantastyczne Możliwości.

WYNIKI

Realizacja programu Fantastyczne Możliwości

W odniesieniu do wybranych wskaźników, mówiących o jakości przebiegu programu, można stwierdzić, że:

- 1) wszystkie zasadnicze elementy programu zajęć w klasie zostały zrealizowane zgodnie z planem w każdej z 17 klas eksperymentalnych;
- 2) nie zorganizowano planowanych spotkań dla rodziców i dzieci (wyjątkiem była jedna szkoła); w Wieczorze Fantastycznych Pomysłów i Wieczorze Dobrej Zabawy uczestniczyło ok. 30% uczniów wraz z rodzicami;
- 3) odsetek rodziców wykonujących wraz z dziećmi co najmniej połowę zadań zawartych w zeszytach dla rodziców wyniósł nieco ponad 50%;

4) odsetek uczniów bardzo zadowolonych lub zadowolonych z uczestniczenia w programie wyniósł 43%; jedna trzecia uczestników to osoby niezdecydowane w ocenie (wybrały kategorię „trudno powiedzieć”), a jedna czwarta – niezadowolone.

Przedstawione powyżej dane sugerują, że jakość realizacji programu była dość słaba. Wiemy, że część szkolna nie została w pełni wykonana, w większości klas nie odbyły się bowiem przewidziane w programie „wieczory”. Poziom zadowolenia uczniów z udziału w programie wydaje się zbyt niski. Nie wiemy jeszcze natomiast, z czego to wynika. Czy powodem jest niedostatecznie dobre przygotowanie programu, czy może sposób jego realizacji? Tak się złożyło, że w tym samym czasie program Fantastyczne Możliwości realizowany był w Morągu (26). Nauczyciele mieli do dyspozycji ten sam pakiet materiałów programowych, szkoleni byli według tej samej procedury. Uzyskano dane z 8 klas. Okazało się, że wskaźniki jakości realizacji programu w Morągu były zdecydowanie wyższe. Dla porównania:

1) odsetek uczniów uczestniczących wraz z rodzicami w Wieczorze Fantastycznych Pomysłów i Wieczorze Dobrej Zabawy wyniósł ponad 75%;

2) odsetek rodziców wykonujących wraz z dziećmi co najmniej połowę zadań zawartych w zeszytach dla rodziców można oszacować na ponad 80%;

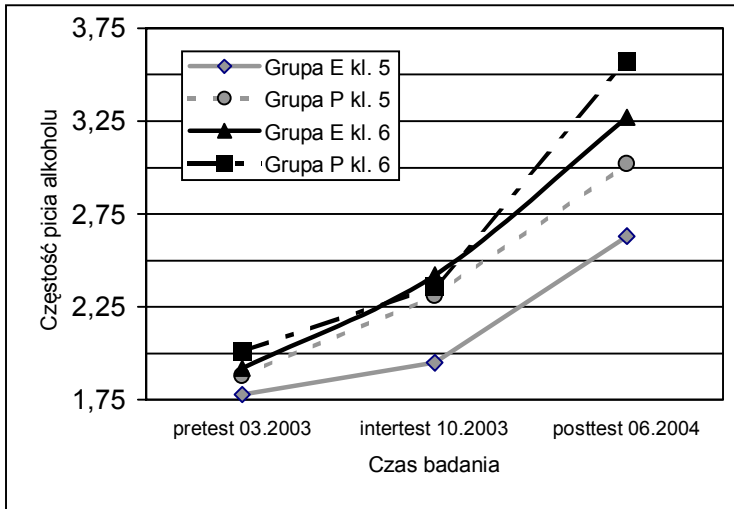
3) odsetek uczniów bardzo zadowolonych lub zadowolonych z uczestniczenia w programie wyniósł 71%; jedna czwarta uczestników była niezdecydowana w ocenie (wybrała kategorię „trudno powiedzieć”), a jedynie niecałe 4% uczniów wyrażało niezadowolenie z udziału w programie.

Dane te sugerują, że za jakość działań profilaktycznych jest odpowiedzialny nie sam program, lecz raczej sposób jego realizacji przez nauczycieli. Nauczycielki ze szkoły na Ursynowie potwierdzały zresztą w wywiadach bardzo dobre przygotowanie materiałów programu Fantastyczne Możliwości i wysoko je oceniały.

Efekty programu w zakresie zmiennych behawioralnych

Częstość picia alkoholu

Analizowano w tym zakresie wpływ programu na częstość picia alkoholu przez uczniów, częstość upijania się oraz na opóźnienie inicjacji alkoholowej. Wyniki analizy wariancji z powtarzanymi pomiarami nie potwierdziły wpływu dwuletniego programu profilaktycznego na częstość picia alkoholu przez uczniów. Co najwyżej możemy mówić o utrzymaniu się pewnych korzystnych tendencji, stwierdzonych w poprzednim etapie badań (4), wśród młodszych uczestników programu z klas piątych. Nie mamy tu jednak do czynienia z efektami istotnymi w sensie statystycznym. Jak widać na rys. 2 w klasach piątych, w okresie realizacji drugiej części programu profilaktycznego (intertest–posttest), utrzymała się nieco mniejsza częstość picia wśród uczniów z grupy eksperymentalnej.

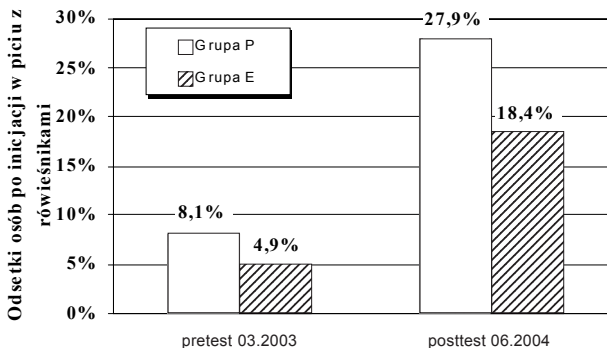
Rys. 2. Efekty programu w zakresie częstości picia alkoholu – nie istotne statystycznie
 Fig. 2. Effect of the program on the frequency of alcohol use—not significant

Opóźnienie podejmowania pierwszych prób picia alkoholu w towarzystwie rówieśniczym

W trakcie realizacji dwuletniego programu profilaktycznego w grupie eksperymentalnej odsetek uczniów, którzy po raz pierwszy wypili alkohol w towarzystwie rówieśników wzrósł o 13,5 punktów procentowych (rys. 3). W tym samym czasie w grupie porównawczej przybyło więcej takich uczniów – 19,8% ($\chi^2 = 3,9$; $p < 0,05$).

Warto zauważyć, że przed rozpoczęciem programu profilaktycznego odsetki te były zbliżone w obu grupach (brak różnic istotnych statystycznie). Powyższe dane

Wpływ PDD+FM na inicjację picia alkoholu w towarzystwie rówieśników
 $n=550$; $\chi^2=3,92$; $p<0,05$

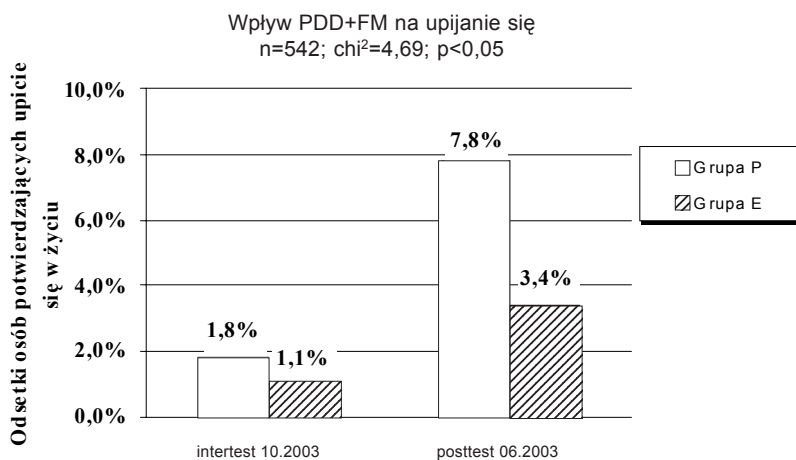

Rys. 3. Wpływ programu na inicjację picia alkoholu w towarzystwie rówieśników
 Fig. 3. Effect of the program on the first experiences in alcohol drinking with peers

sugerują wpływ uczestniczenia w programie na opóźnienie inicjacji alkoholowej w towarzystwie rówieśniczym.

Opóźnienie pierwszych doświadczeń w upijaniu się

Uczniowie byli pytani w ankiecie o doświadczenia w upijaniu się dopiero w drugim i trzecim pomiarze, a więc przed i po zakończeniu drugiej części programu profilaktycznego Fantastyczne Możliwości. Brak pytania o upijanie się w pierwszym pomiarze wynikał z przypuszczenia, że problem ten w ogóle jeszcze nie dotyczy 10–11-letnich uczniów. Dane empiryczne potwierdziły nasze przewidywania (rys. 4). Gdy uczniowie byli o ponad pół roku starsi (drugi pomiar), fakt upicia się potwierdziło jedynie 5 osób z grupy porównawczej i 3 osoby z grupy eksperymentalnej (ok. 1,5%, rys. 3). Analogicznie, jak w przypadku pierwszych prób picia alkoholu w towarzystwie rówieśników, mniejsze „postępy” w upijaniu się zaobserwowano w grupie eksperymentalnej (przyrost o 2,3% upijających się), niż w grupie porównawczej (przyrost o 6%, $\chi^2 = 4,69$; $p < 0,05$).

Rys. 4. Wpływ programu na pierwsze doświadczenia w upijaniu się
Fig. 4. Effect of the program on the first experiences in drunkenness

Sprawdzono, że grupy eksperymentalna i porównawcza nie różniły się znacząco pod względem wieku uczniów – zmienna ta nie miała więc znaczenia dla obrazu uzyskanych wyników w zakresie zmiennych behawioralnych.

Nie stwierdzono jakichkolwiek efektów programu w zakresie zmian w liczbie osób pijących kiedykolwiek w życiu alkohol i palących papierosy.

Efekty programu w zakresie zmiennych pośredniczących

Efekty w zakresie całej grupy zmiennych pośredniczących, zidentyfikowane po realizacji pierwszej części Programu Domowych Detektywów (4), utrzymały się także po

TABELA 2

Wpływ programu na zmienne pośredniczące. Wyniki wielowymiarowej analizy wariancji z powtarzanymi pomiarami (MANOVA), w której główny efekt to interakcja: „grupa x czas”
 Program impact on the mediating variables. Multidimensional analysis of variance; the main effect – interaction “group x time”

Skale (w nawiasach – zakresy wartości skal)	Czas badania	Wartości średnie		Wartości statystyki $F_{(2, 1046)}$
		Grupa E	Grupa P	Efekt „grupa x czas”
Intencja picia (0–2)	pretest	1,93	2,21	n.i
	posttest I	2,34	2,37	
	posttest II	2,65	2,92	
Rozmowy z rodzicami (0–9)	pretest	4,12	4,45	n.i
	posttest I	4,07	4,57	
	posttest II	3,79	4,03	
Presja rówieśnicza (0–18)	pretest	1,41	1,44	n.i
	posttest I	1,75	1,57	
	posttest II	2,37	2,57	
Subiektywne normy (1–5)	pretest	1,44	1,51	n.i
	posttest I	1,46	1,55	
	posttest II	1,57	1,66	
Postawa pro-alkoholowa (1–5)	pretest	2,11	2,11	14,31***
	posttest I	1,88	2,11	
	posttest II	1,91	2,21	
Zasady domowe (1–4)	pretest	2,89	2,99	n.i
	posttest I	2,76	2,87	
	posttest II	2,61	2,71	
Nieumiejętność odmowy (0–20)	pretest	1,51	1,45	3,01*
	posttest I	1,93	2,07	
	posttest II	2,22	2,88	
Wiedza o skutkach picia alkoholu (0–12)	pretest	7,43	7,86	23,94***
	posttest I	8,65	7,99	
	posttest II	9,02	8,03	
Efekty programu dla ośmiu skal łącznie	S=2; M=2 1/2; N=518 1/2			4,50***

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$

Grupa E – eksperymentalna, grupa P – porównawcza
 E – intervention, P – reference condition

zakończeniu drugiej części programu Fantastyczne Możliwości. Stwierdzono znaczący, pozytywny wpływ programu na zmienne pośredniczące analizowane łącznie (MANOVA, $F(S=2; M=2\ 1/2; N=518\ 1/2) = 4,50; p < 0,001$). Wyniki dotyczące poszczególnych zmiennych wskazywały (tab. 2), że program miał znaczący i zgodny z oczekiwaniem wpływ nie tylko na postawy wobec picia alkoholu ($F=14,31; p < 0,001$) oraz na wiedzę uczniów na temat alkoholu ($F=23,94; p < 0,001$), tak jak w pierwszym etapie badań, ale także na przekonania uczniów o możliwości odmowy w sytuacji wywierania presji przez rówieśników na picie alkoholu ($F=3,01; p < 0,05$).

Obraz uzyskanych wyników nie zmienił się w istotny sposób, gdy w kolejnych analizach kontrolowano takie zmienne, jak: płeć uczniów, ich wyniki w nauce, palenie papierosów przez rodziców i częstość picia przez nich alkoholu. Efekty dotyczące inicjacji występowały głównie wśród młodszych uczestników programu, wśród których także nieco korzystniej zmieniła się częstość picia alkoholu.

PODSUMOWANIE WYNIKÓW BADAŃ

Podsumowując wyniki badań można powiedzieć, że realizacja dwuletniego programu profilaktyki alkoholowej na Ursynowie przyniosła wymierne efekty. Przede wszystkim zaobserwowano wymierne zmiany w obszarze zmiennych behawioralnych: ograniczenie prób picia alkoholu w towarzystwie rówieśników oraz doświadczeń w nadużywaniu alkoholu – upijaniu się. Po drugie program wpłynął także na wiedzę, przekonania i postawy uczniów. W szczególności istotne statystycznie, korzystne zmiany dotyczyły osłabienia pro-alkoholowych postaw uczestników programu, wzrostu ich wiedzy na temat konsekwencji picia alkoholu oraz wzmocnienia przekonań uczniów o możliwości odmowy picia alkoholu w sytuacjach presji rówieśniczej.

Można postawić tezę, że kontynuowanie działań profilaktycznych (Fantastyczne Możliwości) w kolejnym roku edukacji jest potrzebne. Utrzymały się bowiem efekty, jakie zidentyfikowano po zakończeniu pierwszej części programu (Program Domowych Detektywów), wbrew naturalnej tendencji do ich wygasania z upływem czasu (13, 27). Ponadto zaobserwowano nowy efekt – wzmocnienie przekonań uczniów o możliwości odmowy – którego nie odnotowano w żadnym z wcześniejszych badań Programu Domowych Detektywów (4, 5). Efekt ten możemy więc przypisać realizacji programu Fantastyczne Możliwości. Umiejętność odmawiania uczniowie ćwiczą w trakcie zajęć i jest to jeden z wiodących tematów tego programu.

Dyskusji wymaga ocena zidentyfikowanych efektów: czy są one dostateczne, czy też przeciwnie – zbyt małe? W tradycji badań ewaluacyjnych za dostateczne przyjmuje się efekty programu w zakresie zmiennych behawioralnych (28). W przypadku programów profilaktyki alkoholowej uzyskanie tego typu efektów jest szczególnie trudne. Klasycznym przykładem mogą tu być badania Pentz i wsp. (27), w których efekty programu, związane z redukcją palenia papierosów i marihuany, utrzymywały się przez trzy lata od zakończenia programu, podczas gdy obserwowane początkowo niewielkie efekty dotyczące ograniczenia picia alkoholu, po trzech latach od zakończenia programu wygasły. Problem ten tłumaczony jest większą społeczną akceptacją dla picia alkoholu (także przez młodych ludzi), niż dla palenia papierosów czy marihuany. Wyniki zarówno zagranicznych, jak i polskich badań nad społeczną akceptacją dla picia alkoholu przez młodzież potwierdzają tę hipotezę (29, 30). Można ogólnie powiedzieć, że problem trwałych efektów programów profilaktyki alkoholowej jest trudny do rozwiązania i stanowi swego rodzaju wyzwanie.

W przypadku naszych badań mamy podstawy, aby twierdzić, że program wpływa na zmienne behawioralne – picie w towarzystwie rówieśników i upijanie się. Spodziewaliśmy się jednak efektów w szerszym zakresie – ograniczenia narastania dynamiki częstości picia wśród uczestników programu. Można więc powiedzieć z tej perspektywy, że efekty programu, chociaż spełniają podstawowe wymogi, nie są do końca satysfakcjonujące.

Opisane efekty zidentyfikowano przy niepełnej realizacji programu, odbiegającej od podstawowych standardów. W większości szkół nie zorganizowano części środo-

wiskowej programu (FM) – spotkań dla dzieci, rodziców i zaproszonych gości. W sumie projekt realizowany był w warunkach „naturalnych” i wpływ zespołu badawczego na jego jakość był bardzo ograniczony. Jeśli upowszechnianie w Polsce programu, nawet przy nienajlepszych realizacjach, może przynosić wymierne efekty profilaktyczne, to jakie efekty można osiągnąć przy pełnej, dobrej jakości realizacji dwuletniego programu? Pozostaje to dla nas w dalszym ciągu zagadką.

Ciekawe wydaje się pytanie, co zdecydowało o niepełnej i słabej jakości realizacji programu na Ursynowie? Nie wiemy tego do końca. Część przyczyn udało się zidentyfikować już w trakcie badań pierwszej części programu (4). Były one następujące: bardzo napięty harmonogram zajęć w klasach, brak ciągłości w finansowaniu i wspieraniu działań profilaktycznych przez samorząd lokalny, dość niska wstępna motywacja części nauczycieli do działań profilaktycznych, zbyt małe wsparcie nauczycieli (według ich opinii) przez dyrekcje szkół. Nic nie wiadomo, aby jakkolwiek z wymienionych wyżej okoliczności występowała w trakcie realizacji programu w Gminie Morąg (26), która w świetle cytowanych wyników przebiegła bardzo pomyślnie.

Należy wspomnieć o pewnych ograniczeniach, mankamentach metodologicznych przeprowadzonych badań. Przede wszystkim jest to problem randomizacji grup. Jednostką randomizacji była szkoła – losowo przyporządkowano do grup eksperymentalnej i porównawczej po cztery szkoły. Powody były natury merytorycznej. Według założeń program powinien obejmować znaczącą część środowiska szkolnego i jak najwięcej klas z określonego poziomu w szkole. Randomizacja klas czy pojedynczych uczniów byłaby trudna, czy wręcz niemożliwa, do pogodzenia z założeniami i standardową organizacją programu. Obliczenia statystyczne uwzględniały z kolei wyniki poszczególnych uczniów (a nie szkół).

Kolejny mankament polegał na tym, że zmienne behawioralne (z wyjątkiem częstości picia alkoholu) skonstruowane były na podstawie odpowiedzi uczniów na pojedyncze pytania ankietowe, co ograniczało precyzję pomiaru. Poza tym, szczególnie w przypadku tych właśnie zmiennych, ze względu na aprobatę społeczną, istotny jest problem wiarygodności danych ankietowych. Jak wspomniano w opisie metody, stosowano w tym zakresie pewne procedury kontroli. Pomimo to nie mamy pełnej wiedzy, a jest to permanentna przypadłość badań ankietowych, w jakim stopniu deklarowane przez badanych postawy i zachowania odpowiadają rzeczywistości.

PIŚMIENNICTWO

1. Bobrowski K, Okulicz-Kozaryn K (2004) Modelowe programy profilaktyczne dla młodzieży ze szkół ponadgimnazjalnych. *Alkohol a zachowania problemowe młodzieży. Opinie i badania*. Warszawa: Wydawnictwo Edukacyjne PARPA, 17–25.
2. Junik W (2000) Przegląd wybranych działań ewaluacyjnych we wczesnej profilaktyce uzależnień. W: Margasiński A, Zajęcka B (red.) *Psychopatologia i psychoprofilaktyka*. Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Pedagogiki Społecznej Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie 19–21.10.1999, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”, 571–586.

3. Fatyga B, Fluderska G, Sochocki M, Wojcieszek K (2000) Społeczny świat Drugiego Elementarza. *Zeszyty Profilaktyki Problemowej*. Warszawa: Fundacja ETOH.
4. Bobrowski K (2004) Ocena odroczonego efektów Programu Domowych Detektywów, mierzonych po czterech miesiącach od zakończenia programu. *Alkoholizm i Narkomania*, 17, 1-2, 61–76.
5. Ostaszewski K, Bobrowski K, Borucka A, Okulicz-Kozaryn K, Pisarska A (2000) Evaluating innovative drug-prevention programmes: Lessons learned. W: *Evaluation – a key tool for improving drug prevention*. EMCDDA Scientific Monograph Series No 5, Office for Official Publications of the European Commission.
6. Wolniewicz-Grzelak B, Grzelak JŁ (2001) Ocena skuteczności projektu Trzy Koła. W: Grzelak JŁ, Sochocki MJ (red.) *Ewaluacja problemów dzieci i młodzieży*. Warszawa: Pracownia Profilaktyki Problemowej, 259–281.
7. Borucka A, Pisarska A, Okulicz-Kozaryn K (2003) Ocena przydatności i funkcjonowania metody interwencji profilaktycznej w szkole. *Medycyna Wieku Rozwojowego*, VII, 1, część II, 157–172.
8. Deptuła M (2001) Propozycja ewaluacji wyników programu wychowawczo-profilaktycznego „Spójrz inaczej” realizowanego w klasach I–III szkoły podstawowej. W: Grzelak JŁ, Sochocki MJ (red.) *Ewaluacja problemów dzieci i młodzieży*. Warszawa: Pracownia Profilaktyki Problemowej, 231–258.
9. Wolniewicz-Grzelak B, Grzelak S (2001) Badanie skuteczności programu PiON. W: Grzelak JŁ, Sochocki MJ (red.) *Ewaluacja problemów dzieci i młodzieży*. Warszawa: Pracownia Profilaktyki Problemowej, 282–296.
10. Sierosławski J (2004) Używanie alkoholu i narkotyków przez młodzież szkolną. Raport z ogólnopolskich badań ankietowych zrealizowanych w 2003 r. *Alkohol a zachowania problemowe młodzieży. Opinie i badania*. Warszawa: Wydawnictwo Edukacyjne PARPA, 127–208.
11. Okulicz-Kozaryn K (1999) Difficulties in the research-based evaluation – the conclusion from several evaluations of Polish alcohol and drug prevention programs. W: Larsson S, Hanson BS (red.) *Community based alcohol prevention in Europe – research and evaluations*. Lunds Universitet, European Commission, 123–136.
12. Flay B (1986) Efficacy and effectiveness trials (and other phases of research) in the development of health promotion programs. *Preventive Medicine*, 15, 451–474.
13. Ostaszewski K (2001) Szkolno-środowiskowe programy profilaktyczne. Sukcesy i dylematy naukowego podejścia. W: Grzelak JŁ, Sochocki MJ (red.) *Ewaluacja problemów dzieci i młodzieży*. Warszawa: Pracownia Profilaktyki Problemowej, 11–57.
14. Woynarowska B, Mazur J, Kołotoł H, Małkowska A (2005) *Zdrowie, zachowania zdrowotne i środowisko społeczne młodzieży w krajach Unii Europejskiej*. Warszawa: Wydział Pedagogiczny UW.
15. Woynarowska B, Mazur J (2002) *Zachowania zdrowotne, zdrowie i postrzeganie szkoły przez młodzież w Polsce w 2002 roku*. Warszawa: Wydział Pedagogiczny UW.
16. Ostaszewski K, Bobrowski K, Borucka A, Okulicz-Kozaryn K, Pisarska A, Perry C, Williams C (1998) Program Domowych Detektywów. Adaptacja amerykańskiego programu profilaktyki alkoholowej dla młodzieży we wczesnym okresie dojrzewania. *Alkoholizm i Narkomania*, 3/32, 339–360.

17. Pisarska A, Bobrowski K, Borucka A, Okulicz-Kozaryn K (2003) Wybrane problemy związane z adaptacją kulturową programu profilaktycznego. *Medycyna Wieku Rozwojowego*, VII, 1, część II, 49–63.
18. Pisarska A, Ostaszewski K, Borucka A, Okulicz-Kozaryn K, Bobrowski K (2005) Adaptacja amerykańskiego programu profilaktyki alkoholowej Fantastyczne Możliwości – znaczenie ewaluacji procesu i badań jakościowych. *Alkoholizm i Narkomania*, 18, 3, 43–62.
19. Toomey T, Williams C, Perry C, Murray D, Dudovitz B, Veblen-Mortenson S (1996) An alcohol primary prevention program for parents of 7th graders: The Amazing Alternatives! Home Program. *Journal of Child & Adolescent Substance Abuse*, 5 (4), 35–53.
20. Williams C, Perry C, Dudovitz B, Veblen-Mortenson S, Anstine P, Komro KA, Toomey TL (1995) A Home-Based Prevention Program for Sixth-Grade Alcohol Use: Results from Project Northland. *The Journal of Primary Prevention*, 16 (2), 125–147.
21. Williams C, Perry C (1996) Badania ewaluacyjne środowiskowego programu profilaktyki alkoholowej wśród młodzieży. *Alkoholizm i Narkomania*, 3/24, 361–376.
22. Williams C, Perry C (1998) Lessons from Project Northland. *Alcohol Health & Research World*, 22 (2), 107–116.
23. Williams C, Perry C, Farbakhs K, Veblen-Mortenson S (1999) Project Northland: Comprehensive Alcohol Use Prevention for Young Adolescents, Their Parents, Schools, Peers and Communities. *Journal of Studies on Alcohol*, supplement 13, 112–124.
24. Bobrowski K (2001) Monitorowanie rutynowych realizacji programu profilaktyki alkoholowej „Program Domowych Detektywów”. *Alkoholizm i Narkomania*, 14 (4), 535–552.
25. Okulicz-Kozaryn K, Bobrowski K, Borucka A, Ostaszewski K, Pisarska A (2000) Poprawność realizacji Programu Domowych Detektywów a jego skuteczność. *Alkoholizm i Narkomania*, 13 (2), 235–254.
26. Górecka E (2005) *Informacja o realizacji programu Fantastyczne Możliwości w gminie Morąg*. Sprawozdanie Instytutu Psychiatrii i Neurologii (maszynopis).
27. Pentz M, Dwyer J, MacKinnon D, Flay B, Hansen W, Wang E, Johnson A (1989) A multi-community trial for primary prevention of adolescent drug abuse: Effects on drug use prevalence. *Journal of the American Medical Association*, 261, 3259–3266.
28. Grzelak J, Wolniewicz-Grzelak B (1993) Ocena efektywności programów profilaktycznych. Perspektywa metodologiczna. *Alkoholizm i Narkomania*, 13, 70–112.
29. Ostaszewski K, Bobrowski K, Borucka A, Pisarska A (2002) Subiektywne normy a intencja używania substancji psychoaktywnych przez nastolatków. *Alkoholizm i Narkomania*, 15 (3), 305–325.
30. Sierosławski J, Zieliński A (1997) Normy wieku inicjacji alkoholowej. *Alkoholizm i Narkomania*, 4/29, 629–654.

Adres do korespondencji

Krzysztof Bobrowski

Zakład Psychologii i Promocji Zdrowia Psychicznego

Pracownia Profilaktyki Młodzieżowej „Pro-M”

Instytut Psychiatrii i Neurologii

ul. Sobieskiego 9, 02-957 Warszawa

e-mail: kbob@ipin.edu.pl

ZAŁĄCZNIK 1

Charakterystyka skal oraz testu wiadomości używanych do oceny odroczonego efektów pierwszej części programu profilaktycznego. Rzetelność skal obliczono na podstawie danych z pretestu (n=780). Przyjmuje się, że współczynnik rzetelności (alpha-Cronbacha) dla skali powinien wynosić co najmniej 0,60–0,65.

Nazwa skali (liczba pytań składowych)	Opis pytań składowych	Alpha Cronbacha	Pochodzenie skali
Picie alkoholu (4)	Pytania o częstotliwość picia alkoholu w ciągu: całego życia, ostatniego roku, miesiąca i tygodnia, z czterema kategoriami odpowiedzi: „ani razu”, „1 raz”, „2 razy”, „3 i więcej razy”.	0,66	Opracowanie własne na podstawie Monitoring the Future i Project Northland
Intencja picia (3)	Pytania o zamiar picia alkoholu w ciągu: całego życia, następnego roku i następnego miesiąca, z pięcioma kategoriami odpowiedzi od „nie będę pił” do „będę pił”.	0,69	Project Northland
Rozmowy z rodzicami (9)	Pytania dotyczą faktu prowadzenia rozmów z rodzicami na takie tematy jak: informacje o picie alkoholu przekazywane w mass-mediach, problemy wynikające z picia alkoholu przez młodzież oraz powody, dla których nie powinno się palić tytoniu. Odpowiedzi: „tak”, „nie”.	0,69	Project Northland – 6 pytań, 3 – opracowanie własne
Presja rówieśnicza (6)	Pytania dotyczą spostrzeżenia przez uczniów rozpowszechnienia picia i upijania się, palenia papierosów oraz chodzenia na wagary wśród rówieśników, z którymi spędzają na co dzień czas. Cztery kategorie odpowiedzi: od „nikt” do „więcej niż połowa”.	0,66	Opracowanie własne na podstawie pytań z Project Northland
Nieumiejętność odmowy (5)	Pytania dotyczą tego, w jakim stopniu uczniowie są przekonani, że mogliby odmówić, gdyby proponowano im wypicie alkoholu w pięciu różnych sytuacjach społecznych. Pięć kategorii odpowiedzi: od „mogę odmówić” do „nie mogę odmówić”.	0,74	Project Northland
Zasady rodzinne dotyczące picia (10)	10 stwierdzeń opisuje domowe zasady regulujące spędzanie wolnego czasu bez opieki dorosłych, kontakty z rówieśnikami, dostęp do alkoholu oraz konsekwencje przestrzegania i łamania zasad. Cztery kategorie odpowiedzi opisują zakres obowiązywania zasad: od braku określonej zasady po sytuację, gdy zasada zawsze obowiązuje.	0,90	Opracowanie własne
Postawa wobec picia (15)	Przewidywane, pozytywne i negatywne konsekwencje wypicia alkoholu. Kategorie odpowiedzi na 5-punktowej skali opisują prawdopodobieństwo wystąpienia określonych konsekwencji.	0,86	Ankieta ESPAD plus trzy pytania własne
Subiektywne normy dotyczące picia alkoholu (6)	Pytania dotyczą tego, w jakim stopniu rodzice, przyjaciele i inne ważne osoby akceptują picie alkoholu przez osobę badaną. Pięć kategorii odpowiedzi: od braku przyzwolenia do pełnej akceptacji.	0,87	Ostaszewski i wsp.
Test wiadomości (12)	Dwanaście stwierdzeń dotyczących skutków picia alkoholu przez młodych ludzi oraz reklamowania napojów alkoholowych. Odpowiedzi: „tak”, „nie”, „nie wiem”.	0,63	Project Northland pięć pytań, siedem pytań – opracowanie własne